

Притула Олександр Леонтійович,
кандидат педагогічних наук, доцент,
професор кафедри теорії та методики фізичної культури і спорту
Запорізького національного університету
orcid.org/0000-0001-8800-8207
prityla1970@ukr.net

ІДЕОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ДОКОЗАЦЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті аналізується ідеологія військово-патріотичного виховання в українській філософії докозацького періоду на основі філософських творів Іларіона Київського, Яківа Мніха, Володимира Мономаха, Климента Смолятича, Кирила Туровського. Підкреслюється, що велика увага до питань підготовки захисників Вітчизни в історії української філософії та культури була зумовлена значущістю потреби у формуванні та реального процесу виховання військової сили, мудрості, освіченості українського народу – князів, їх ратників та простолюдинів.

Відзначається, що у творі «Слово про закон і благодать» уперше в українській філософії докозацького періоду поєднано принципи християнства з ідеологією патріотичного виховання, а проблема підготовки захисника Вітчизни відображена на основі ідеї патріотизму, захисту інтересів Київської Русі, її політичної незалежності та церковної рівноправності. Аналізується «Повчання Володимира Мономаха», де оспівується ратний подвиг князя, відтворюється його багатий досвід захисника Вітчизни, що став вагомим внеском до патріотичного виховання сучасників і нащадків Мономаха.

Мислителі усвідомлювали необхідність патріотичного виховання усіх верств суспільства – як вищих (князів, бояр, дружинників), так і нижчих (рядових воїнів). Саме їх згуртування мало забезпечити успішний захист Вітчизни.

Ключові слова: громадянське виховання, героїзм, патріотичне виховання, мудрість, освіченість, захисник Вітчизни.

Prytula Olexandr,
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Theory and Methodology
of Physical Culture and Sports
Zaporizhzhia National University
orcid.org/0000-0001-8800-8207
prityla1970@ukr.net

IDEOLOGY OF MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION IN THE UKRAINIAN PHILOSOPHY OF THE PRE-COSSACK PERIOD

The article analyzes the ideology of military-patriotic education in the Ukrainian philosophy of the pre-Cossack period based on the philosophical works of Hilarion of Kyiv, Yakiv Mnykh, Volodymyr Monomakh, Klyment Smolyatich, Kyryl Turovsky. It is emphasized that great attention to the issues of training defenders of the Motherland in the history of Ukrainian philosophy and culture was due to the importance of the need for the formation and real process of education of military power, wisdom, education of the Ukrainian people – princes, their warriors and commoners.

It is noted that in the work “The Word of Law and Grace” for the first time in the Ukrainian philosophy of the pre-Cossack period, the principles of Christianity were combined with the ideology of patriotic education, and the problem of training the defender of the Motherland is reflected on the basis of the idea of patriotism, protection of the interests of Kievan Rus, its political independence and church equality. The “Teachings of Volodymyr Monomakh” is analyzed, which glorifies the military exploits of the prince, reproduces his rich experience as a defender of the Motherland, which became a significant contribution to the patriotic education of Monomakh’s contemporaries and descendants.

Thinkers were aware of the need for patriotic education of all layers of society – both higher (princes, boyars, soldiers) and lower (ordinary soldiers). It was their unity that was supposed to ensure the successful defense of the Motherland.

Key words: civic education, heroism, patriotic education, wisdom, education, defender of the Motherland.

Постановка проблеми. Ідеологія військово-патріотичного виховання в українській філософії докозацького періоду, що пов'язана з іменами Іларіона Київського, Яків Мніха, Володимира Мономаха, Климента Смолятича, Кирила Туровського та інших, відіграла визначальну роль у підготовці захисників Вітчизни. Здобуваючи освіту і знайомлячись із філософськими творами, що містили патріотичні ідеї, молоде покоління виховувалося на героїчних традиціях народної мудрості, на прикладах видатних вчинків своїх предків, на подвигах вітчизняного воїнства, на зразках патріотичної діяльності князів (Міма, 2014).

Аналіз публікацій за темою дослідження. Для окреслення військово-патріотичного виховання в українській філософії докозацького періоду корисними стали науково-теоретичні, методологічні та практичні розвідки таких учених, як: В. Арістов, О. Бонь, С. Герасимчук, В. Горський, Н. Деделюк, І. Дзюбенко, В. Кульчицький, М. Кушніров, З. Ланцута, А. Медвідь, Н. Міма, О. Остапенко, А. Павко, Р. Петронговський, О. Радул, О. Сухомлинська, О. Толочко, П. Толочко, О. Чапля, О. Шепетяк та багато інших.

Водночас нові реалії вимагають достеменного вивчення фундаментальних проблем у історіософському та світоглядно-виховному аспектах, що представлені ще не досить повно.

Мета статті – розкрити роль підготовки захисників Вітчизни в історії української філософії та культури.

Виклад основного матеріалу. Велика увага до питань підготовки захисників Вітчизни в історії української філософії та культури зумовлена значущістю потреби у формуванні та реального процесу виховання військової сили, мудрості, освіченості українського люду – князів, їх ратників та простолюдинів. Зокрема, О. Остапенко вважає, що патріотичні ідеї були невіддільні від зображення князів як втілення такого ідеалу виховання: «Князі виступали насамперед як захисники рідної землі, готові пожертвувати своїм життям заради власної честі та честі Батьківщини» (Остапенко, 2014, с. 246). На переконання дослідників, розвиток тогочасної держави великою мірою визначався саме особистими рисами князя: його талантом, умінням створити збройні сили й утримувати в єдності різні племена власним авторитетом (Якимович, 1992, с. 5).

Пам'ятки культури докозацької доби містять повчальні приклади морального звучання на прикладах життя самовідданих і сміливих правителів держави. З одного боку, до них належать сімейні описи життя князів (Ростиславовичів, Святослава Олеговича, його сина Ігоря Святославовича), які постають зразками особистого патріотизму, хоробрості й мужності, показують кращі особисті риси характеру і взаємин між представниками князівської верхівки, що є гідними наслідування. З іншого боку, літопис засвідчує і злочини князів (зокрема, у «Повісті про вбивство Ігоря Ольговича і про злочини Володимира Галицького»). Вони зображені з позицій неприпустимості морального занепаду особи, засуджують застосування князями насильства заради злої мети (Деделюк, Цьось, 2004, с. 31–32).

Вагомий вплив на становлення ідеології військово-патріотичного виховання здійснив Іларіон, поставлений князем Ярославом Мудрим та церковним собором митрополитом Київським у 1051 р. Своім твором «Слово про закон і благодать» він фактично заклав основи нової ідеології Київської держави, що ґрунтувалася на засадах християнства. У його творі було переосмислено зміст свідомості християнської Русі (Шепетяк, 2018, с. 52). Як зазначають дослідники, філософська думка Київської Русі зобов'язана Іларіону вибором тієї світоглядної орієнтації, у межах якої не тільки відбулося відновлення політичних структур дохристиянської язичницької доби, але й набула розвитку духовна традиція вітчизняного середньовіччя (Замалеєв, Зоц, 1981, с. 51).

Відповідно, важливим складником зазначеної традиції у творчості Іларіона постає ідеологія військово-патріотичного виховання, пов'язана з образом сильного і мудрого правителя. Автор «Слова про закон і благодать» шанує вченість; при цьому головною метою виховання Іларіон вважав підготовку молоді до служіння Батьківщині та її захисту (Кушніров, 2014, с. 86). Тому автор високо оцінює, зокрема, такі риси князя Володимира Великого, як відвага, мужність, могутність, сила, виявлені ним під час захисту рідної землі від ворогів (Горський, 1997, с. 25).

А. Медвідь слушно визначає «Слово про закон і благодать», виголошене Іларіоном між 1038 і 1050 рр. в урочистій обстановці

у Софійському соборі в присутності князя Ярослава і боярської верхівки, як державну політичну програму того часу. Дослідниця наголошує на добровільному характері запровадження християнства. Відповідно, «Слово про закон і благодать» постає твором, в якому автором з великою силою виражено ідею патріотизму, захисту інтересів Київської Русі, її політичної незалежності та церковної рівноправності (Медвідь, 2009, с. 284).

Прагнення митрополита Іларіона до утвердження патріотизму, любові до Вітчизни знаходить вияв у зображенні ним величі та єдності рідної землі. Автор уславляє патріотизм видатних державних діячів, насамперед князя Володимира Великого. Разом із тим Іларіон нагадує і про його славетних попередників (князів Ігоря та Святослава), політичні успіхи яких сприяли тому, що Київська Русь стала могутньою державою. Володимир продовжив їх справу, зробивши її рівною з іншими європейськими народами завдяки прийняттю християнської віри (Чапля, 2020, с. 160). В аспекті нашого дослідження варто зазначити, що в таких характеристиках підноситься не лише конфесійна приналежність правителів (адже Ігор і Святослав були язичниками), а насамперед їхні здобутки у державному будівництві, у захисті Батьківщини.

«Слово про закон і благодать» уперше в українській філософії докозацького періоду поєднало принципи християнства з ідеологією патріотичного виховання. О. Шепетяк високо оцінює їх значення, визначаючи ідеї християнства «сферою духовно-практичної діяльності, яка захищала людину від фізичного деспотизму і духовного поневолення» (Шепетяк, 2013, с. 168).

Яскравим зразком військово-патріотичного виховання в українській філософії докозацького періоду постає і твір «Повчання Володимира Мономаха дітям своїм». На думку І. Дзюбенко, саме з періодом князювання Володимира Мономаха пов'язане становлення ідеї громадянського виховання на території Київської Русі (Дзюбенко, 2021, с. 29). Так, у «Повчанні...» закладено основи загальнолюдських виховних принципів. Серед них варто виокремити як загальнолюдські (правду, добро, любов, гідність), так і національні (патріотизм, історичну пам'ять) (Сухомлинська, 1999, с. 24).

С. Герасимчук відзначає таку загальну рису філософії докозацького періоду, як звернення авторів (зокрема, князя Володимира Мономаха) до історичних подій, поширених суспільних ідей, з метою їх осмислення у системі художніх образів. Симбіоз алегоризму та історизму, помітний у структурі «Повчання Володимира Мономаха дітям своїм», дає змогу авторові розглядати події та історичних осіб в аспекті художнього сприйняття (Герасимчук, 2010, с. 49).

З. Ланцута, аналізуючи зміст «Повчання Володимира Мономаха дітям своїм», розглядає образ ідеального князя як об'єкт уваги автора, пов'язаної з його напруженими роздумами, внутрішніми психологічними колізіями. Для свідомості тогочасної епохи князь постає перш за все уособленням військових чеснот, мужнім воїном. Відповідно, Володимир Мономах, споглядаючи події власного життя, насамперед звертається до спогадів про свої походи на ворогів. Вони можуть бути визначені стрижнем загальної політики князя. Саме «походи» і «лови», згідно з тогочасними уявленнями, постають основними заняттями, гідними княжого звання (Ланцута, 2016, с. 66).

Водночас Володимир Мономах піклувався про виховання захисниками Вітчизни не лише представників князівського стану, а й усіх мешканців Київської Русі. Р. Петронговський звертає увагу на те, що київський князь визначав ключовими рисами русичів повагу до народу, до власної землі, радив постійно зрощувати й розвивати мужність, хоробрість, прагнення до захисту Вітчизни: «Не давайте сильним губити слабких», «не вбивайте ні правого, ні винного», «шануйте старих людей як батьків, любіть юних як братів», «на війні будьте діяльними» (Петронговський, 2003, с. 29). Володимир Мономах висував саме такі настанови, що у сукупності становили основу військово-патріотичного виховання.

Головний вектор зовнішньополітичного курсу Володимира Мономаха був спрямований на захист земель Київської Русі від кочової загрози з боку половців. «Повчання Володимира Мономаха дітям своїм» відтворює його багатий досвід захисника Вітчизни, що став вагомим внеском до патріотичного виховання сучасників і нащадків Мономаха. Зокрема, у цьому творі наголошено, що князь не має сліпо довірятися своїм безпосереднім

помічникам (боярам, тіунам, отрокам): він повинен особисто контролювати всі важливі справи, зокрема, протягом походу перевіряючи караули, не дозволяючи дружині розоряти поля і села (Толочок, Толочко, 1998, с. 324).

Подібні думки зумовлені загальною морально-патріотичною позицією Володимира Мономаха, про яку дають змогу судити використані в повчанні художні засоби. Зокрема, образи зброї, як зазначають дослідники, в тогочасній християнській літературі відігравали двоїсту роль, символізуючи водночас як владу, так і волю, що могло позначати в одних випадках руйнування заради руйнування, а в інших – руйнування заради творення.

Реалізацію зазначених ідей С. Герасимчук простежує і в «Повчанні Володимира Мономаха дітям своїм». У цьому творі образ лука слугує князю Володимиру як метафора влади гріха, що не може схилити праведників, проте є згубною для відступників від Бога. Автор розвиває цю думку, звертаючись до конкретних історичних подій (прихід Мономахових братів із пропозицією до нього спільно виступити проти князів Ростиславовичів). Тим самим реальні перипетії минулого Київської Русі сприяють формуванню своєрідної системи образів «Повчання...»: історичні події входять до художнього контексту, перетворюючись на естетичні цінності (Герасимчук, 2010, с. 50).

Своєрідна система образів використана Володимиром Мономахом і в описі протистояння із зовнішніми противниками. Зокрема, автор змальовує яскраві сцени приборкання диких коней, полювання на турів, лосів, ведмедів, вепрів. Подібні метафори мали позначити гострий характер боротьби проти ворогів. С. Герасимчук слушно вказує: «У структурі художнього мислення Середньовіччя образи диких тварин часто виступають алегоричними персоніфікаціями зла. Образну парадигму твору зумовлює сутність об'єктів інакомовного переосмислення, саме тому інтенції зображення агресивних степових народів, ворогів християнства, як сил зла, втілилися в алегоричному образі лютих звірів» (Герасимчук, 2010, с. 52). Тим самим «Повчання Володимира Мономаха дітям своїм» реалізовувало функцію військово-патріотичного виховання, чітко і недвозначно протиставляючи зло добру.

Активна військово-політична діяльність князя, згадана в «Повчанні...», сприяла розгрому половецьких орд і їх відтисненню до степів, одночасно зміцнивши єдність країни. Досягнуті успіхи визначили зростання авторитету Володимира Мономаха як серед представників правлячого класу (князів, бояр, дружинників), так і серед простолюдинів, які найбільшою мірою потерпали від вторгнень кочовиків і князівських усобиць. Оцінюючи заслуги автора «Повчання...», В. Лозовой обґрунтовано оцінює Володимира Мономаха як послідовного прибічника єдиної і сильної Русі, для якого принциповим питанням було збереження соціального миру в державі (Лозовой, 2016, с. 575–576).

Вагоме значення для розвитку ідеології військово-патріотичного виховання в українській філософії докозацького періоду мала і творчість інших мислителів. Зокрема, Яків Мніх у творі «Пам'ять та Похвала князю Володимиру» збирає й упорядковує історичні відомості про княгиню Ольгу, князя Володимира Великого, хрещення Русі.

Як зазначає В. Арістов, частина інформації про діяльність князя Володимира відповідає змісту «Повісті минулих літ», але поряд із нею у творі Якова Мніха зустрічаємо й унікальні звістки. У контексті проблеми патріотичного виховання промовистою є увага Якова Мніха до військових походів Володимира Великого проти в'ятичів, волзьких булгар, хозарів (останній, можливо, «переданий» автором «Пам'яті та Похвали...» Володимиру від Святослава для надання більшої ваги боротьбі хрестителя Русі проти нехристиянських народів) (Арістов, 2016, с. 69–70).

Важливими патріотично-виховними ідеями проникнуті і такі філософські твори, як «Послання» Климентя Смолятича і «Златоуст» Кирила Туровського. Ідейні засади названих праць визначаються філософським тлумаченням єдності і сили духу, вихованням гідності за свій народ, почуттям патріотизму (Кульчицький, 2014, с. 76). Зокрема, митрополит Климент Смолятич обстоював перевагу розуму над почуттями, засуджував користолобство, прихливість. При цьому він, на відміну від Іларіона, не розглядав князів як взірць виховного ідеалу для народу. Таким зразком, на думку Климентя Смолятича, має поставати церква, яка

не повинна зосереджуватися на збиранні матеріальних скарбів, щоб не залежати від них, тим самим захищаючи справедливість у суспільстві та державі (Шепетяк, 2013, с. 167).

Видатний мислитель Кирило Туровський, який ще за життя був прозваний Златоустом, у своїх творах проголошував значущість книжного вчення – одного зі складників розумної людини, що має знайти застосування в реальному житті суспільства заради досягнення загальнолюдського добра (Бонь, 2019, с. 98). Проводячи антитезу «добро – зло», Кирило Туровський підкреслював значущість морального (зокрема, патріотичного) виховання людини, яка завдяки наявності свободи волі здатна здійснювати добрі вчинки (Радул, 2009, с. 240).

Патріотично-виховний зміст простежуємо і в такому творі, як «Моління Данила Заточника». Написаний за доби феодальної роздробленості, цей твір відобразив напружені ідейні пошуки мислителів того складного історичного періоду. Дослідники звертають увагу на оригінальність і самостійність думки автора «Моління...», який відверто проголошує вищість розуму над фізичною силою, перевагу знання над сміливістю, пріоритет мудрості над військовими успіхами. Автор уславлює духовну могутність освіченої, розумної особистості, яка має здатність критично мислити і самостійно оцінювати події навколо себе. Завдяки власному розуму, активній позиції щодо гострих питань тогочасного життя, Данило незатишно почуватися серед тих осіб, які найвище за все цінують земну славу, багатство, силу і владу (Павко, Павко, 2011, с. 29). Виховання самостійно мислячої людини варто оцінити як важливий складник патріотичного виховання.

Особливої актуальності виховання захисника набуло в умовах розгортання кочової стихії,

декілька хвиль якої (від печенігів до половців) накочувалися зі степів на землі східних слов'ян на межі 1–2 тис. н.е. Боротьба з таким сильним противником потребувала максимальної концентрації зусиль, що зумовлювало посилення патріотичного виховання. Його важливим компонентом стала розвинена система фізичної підготовки, поєднана з мудрістю й освіченістю, що в комплексі розглядалися як основа героїзму. Тому не випадково проблема виховання посіла провідне місце у філософських творах докозацької доби як релігійного, так і світського характеру, автори яких постають справжніми патріотами рідної землі. Традиції виховання захисника Вітчизни, закладені в ту епоху, були успадковані й розвинені наступними поколіннями.

Висновки. Виховання захисника Вітчизни в історії української філософії та культури докозацької доби постає однією з центральних смислоутворюючих проблем. Увага до патріотичного виховання, яка простежується вже в давньокиївських літописах на численних історичних прикладах, виявляє себе і в інших пам'ятках культури.

Зокрема, у творі «Слово про закон і благодать» проблема підготовки захисника Вітчизни відображена на основі ідеї патріотизму, захисту інтересів Київської Русі, її політичної незалежності та церковної рівноправності, а «Повчання Володимира Мономаха» оспівує ратний подвиг князя, спрямований на захист земель Київської Русі від кочової загрози з боку половців, відтворює його багатий досвід захисника Вітчизни, що став вагомим внеском до патріотичного виховання сучасників і нащадків Мономаха. Мислителі усвідомлювали необхідність патріотичного виховання усіх верств суспільства – як вищих (князів, бояр, дружинників), так і нижчих (рядових воїнів). Саме їх згуртування мало забезпечити успішний захист Вітчизни.

Список використаних джерел:

1. Арістов, В. (2016). Походження історичних повідомлень Пам'яті та Похвали князю Володимирі Якова Мніха. *Ruthenica*, 13, 50–82.
2. Бонь, О. (2019). Основні педагогічні ідеї часів Київської Русі за матеріалами тогочасних джерел. *Дидактика*, 19, 98–99.
3. Герасимчук, С. (2010). Художній симбіоз алегоричного та символічного у «Повчанні» Володимира Мономаха. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*, 2, 49–53.
4. Горський, В. (1997). «Слово про закон і благодать» – перша пам'ятка київської філософської думки. *Київські обрії: історико-філософські нариси*. Київ: СтилоС. С. 14–25.
5. Деделюк, Н. А. & Цьось, А. В. (2004). Традиції фізичного виховання в Київській Русі: монографія. Луцьк. 170 с.

6. Дзюбенко, І. (2021). Розвиток ідеї формування громадянськості у вітчизняній педагогічній думці. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*, 4, 27–34.
7. Замалеєв, А. Ф., Зоц, В. А. (1981). Мислителі Київської Русі. Київ: Висша школа, 1981. 159 с.
8. Кульчицький, В. І. (2014). Філософсько-світоглядні передумови розвитку патріотичного виховання в Україні (історичний аспект). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка, соціальна робота*, 30, 76–78.
9. Кушніров, М. О. (2014). Виховна цінність пам'яток Київської Русі. *Наукові пошуки: зб. наук. пр. молодих учених*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 11, 82–88.
10. Ланцута, З. (2016). Образ автора в «Повчанні» Володимира Мономаха і старокиївська літературна традиція. *Українське літературознавство*, 81, 208–217.
11. Лозовой, В. О. (2016). «Повчання» Володимира Мономаха. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. Харків: Право. Т. 1: Історія держави і права України. С. 574–576.*
12. Медвідь, А. (2009). «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона як перша політична програма Київської Русі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*, 13, С. 281–286.
13. Міма, Н. О. (2014). Взаємодія сім'ї та школи з патріотичного виховання школярів як історико-педагогічна проблема. URL: <http://academy.ks.ua/wp-content/uploads/2014/05/36.pdf> (дата звернення: 03.08.2023).
14. Остапенко, О. І. (2014). Розвиток ідеї військово-патріотичного виховання у педагогічній літературі. Актуальні проблеми впровадження здоров'язберігаючих технологій у навчальних закладах. С. 246–251. URL: https://lib.iitta.gov.ua/5664/1/Стаття_для_Институту.pdf (дата звернення: 03.08.2023).
15. Павко, А., Павко, Я. (2011). Правничо-політична думка Київської Русі у цивілізаційному вимірі. *Віче*, 20, 27–31.
16. Петронговський, Р. Р. (2003). Теорія і практика формування патріотизму старшокласників: монографія. Житомир: Полісся. 220 с.
17. Радул, О. С. (2009). Внесок Кирила Туровського в розвиток давньоруської педагогіки. *Педагогіка вищої та середньої школи*. Вип. 24. С. 237–243.
18. Сухомлинська, О. (1999). Ідеї громадянськості й школа в Україні. *Шлях освіти*, 4, 20–25.
19. Толочко, О. П., Толочко, П. П. (1998). Київська Русь. Київ: Альтернативи. 352 с.
20. Чапля, О. (2020). Риторична стратегія «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона. *Сіверянський літопис*, 3, 157–163.
21. Шепетяк, О. М. (2018). Церква і патріотизм у доробку мислителів Київської Русі. *Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика: монографія / за заг. ред. проф. Левітаса Ф. Л.; за наук. ред. Александрової О. С., Салати О. О. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. С. 48–57.*
22. Шепетяк, О. (2013). Суспільна доктрина у творчості київських митрополитів домонгольської доби. *Релігія та Соціум*, 3–4 (11–12), 165–172.
23. Якимович, Б. З. (Упор.). (1992). *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)*. Львів: Світ. 712 с.

References:

1. Aristov, V. (2016). Pokhodzhennia istorychnykh povidomlen Pam'iaty ta Pokhvaly kniazia Volodymyru Yakova Mnikha [The origin of the historical messages of the Memory and Praise of Prince Volodymyr Yakov Mnih]. *Ruthenica*, 13, 50–82 [in Ukrainian].
2. Bon, O. (2019). Osnovni pedahohichni idei chasiv Kyivskoi Rusi za materialamy tohochasnykh dzherel [The main pedagogical ideas of the times of Kyivan Rus based on the materials of contemporary sources]. *Dydaskal*, 19, 98–99 [in Ukrainian].
3. Herasymchuk, S. (2010). Khudozhnii symbioz alehorychnoho ta symvolichnoho u "Povchanni" Volodymyra Monomakha" [Artistic symbiosis of allegorical and symbolic in Volodymyr Monomakh's "Teachings"]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky. № 2. S. 49–53* [in Ukrainian].
4. Horskyi, V. (1997). "Slovo pro zakon i blahodat" – persha pam'iatka kyivskoi filosofskoi dumky ["The Word of Law and Grace" is the first landmark of Kyiv's philosophical thought]. *Kyivski obrii: istoryko-filosofski narysy*. Kyiv: Stylos. S. 14–25 [in Ukrainian].
5. Dedeliuk, N. A. & Tsos, A. V. (2004). Tradytsii fizychnoho vykhovannia v Kyivskii Rusi [Traditions of physical education in Kyivan Rus]: monohrafiia. Lutsk. 170 s. [in Ukrainian].
6. Dziubenko, I. (2021). Rozvytok idei formuvannia hromadianskosti u vitchyzniani pedahohichnii dumtsi [Development of the idea of citizenship formation in the national pedagogical thought]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 4, 27–34 [in Ukrainian].

-
7. Zamaleev, A. F. & Zots, V. A. (1981). *Myislytely Kyeveskoi Rusy [Thinkers of Kievan Rus]*. Kyev: Vyisshaia shkola, 1981. 159 s.
 8. Kulchyt'skyi, V. I. (2014). *Filosofsko-svitohliadni peredumovy rozvytku patriotychnoho vykhovannia v Ukraini (istorychnyi aspekt) [Philosophical and ideological prerequisites for the development of patriotic education in Ukraine (historical aspect)]*. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Pedahohika, sotsialna robota*, 30, 76–78 [in Ukrainian].
 9. Kushnirov, M. O. (2014). *Vykhovna tsinnist pam'iatok Kyivskoi Rusi [The educational value of monuments of Kyivan Rus]*. *Naukovi poshuky: zb. nauk. pr. molodykh uchenykh*. Sumy: Vyd-vo SumDPU imeni A. S. Makarenka, 11, 82–88 [in Ukrainian].
 10. Lantsuta, Z. (2016). *Obraz avtora v "Povchanni" Volodymyra Monomakha i starokyivska literaturna tradytsiia [The image of the author in Volodymyr Monomakh "Teachings" and the Old Kyiv literary tradition]*. *Ukrainske literaturoznavstvo*, 81, 208–217 [in Ukrainian].
 11. Lozovoi, V. O. (2016). *"Povchannia" Volodymyra Monomakha ["Teachings" by Volodymyr Monomakh]*. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. / redkol.: V. D. Honcharenko (holova) ta in.* Kharkiv: Pravo. T. 1: *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy*. S. 574–576 [in Ukrainian].
 12. Medvid, A. (2009). *"Slovo pro zakon i blahodat" mytropolyta Ilariona yak persha politychna prohrama Kyivskoi Rusi [Metropolitan Hilarion's "The Word of Law and Grace" as the first political program of Kyivan Rus]*. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Politolohiia, Sotsiolohiia, Filosofiia*, 13, 281–286 [in Ukrainian].
 13. Mima, N. O. (2014). *Vzaiemodiiia sim'i ta shkoly z patriotychnoho vykhovannia shkoliariv yak istoryko-pedahohichna problema [Interaction between family and school on patriotic education of schoolchildren as a historical and pedagogical problem]*. Retrieved from: <http://academy.ks.ua/wp-content/uploads/2014/05/36.pdf> (data zvernennia: 03.08.2023) [in Ukrainian].
 14. Ostapenko, O. I. (2014). *Rozvytok idei viiskovo-patriotychnoho vykhovannia u pedahohichnii literature [Development of the idea of military-patriotic education in pedagogical literature]*. *Aktualni problemy vprovadzheniia zdorov'iazberihaiuchykh tekhnolohii u navchalnykh zakladakh*. S. 246–251. Retrieved from: https://lib.iitta.gov.ua/5664/1/Stattia_dlia_Ynstytutu.pdf (data zvernennia: 03.08.2023) [in Ukrainian].
 15. Pavko, A. & Pavko, Ya. (2011). *Pravnycho-politychna dumka Kyivskoi Rusi u tsyvilizatsiinomu vymiri [Legal and political thought of Kyivan Rus in the civilizational dimension]*. *Viche*, 20, 27–31 [in Ukrainian].
 16. Petronhovskiy, R. R. (2003). *Teoriia i praktyka formuvannia patriotyzmu starshoklasnykiv [Theory and practice of formation of patriotism of high school students]: Monohrafiia*. Zhytomyr: Polissia. 220 s. [in Ukrainian].
 17. Radul, O. S. (2009). *Vnesok Kyryla Turovskoho v rozvytok davnoruskoi pedahohiky [The contribution of Kyril Turovsky to the development of oldrus' pedagogy]*. *Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly*, 24, 237–243 [in Ukrainian].
 18. Sukhomlynska, O. (1999). *Idei hromadianskosti y shkola v Ukraini [Ideas of citizenship and school in Ukraine]*. *Shliakh osvity*, 4, 20–25 [in Ukrainian].
 19. Tolochko, O. P., Tolochko P. P. (1998). *Kyivska Rus [Kyivan Rus]*. Kyiv: Alternatyvy. 352 s. [in Ukrainian].
 20. Chaplia, O. (2020). *Rytorychna stratehiia "Slova pro zakon i blahodat" mytropolyta Ilariona [The rhetorical strategy of Metropolitan Hilarion's "The Word of Law and Grace"]*. *Siverianskyi litopys*, 3, 157–163 [in Ukrainian].
 21. Shepetiak, O. M. (2018). *Tserkva i patriotyzm u dorobku myslyteliv Kyivskoi Rusi [Church and patriotism in the works of thinkers of Kyivan Rus]*. *Formuvannia patriotychnoi ta hromadianskoi svidomosti uchniv: teoriia i praktyka: monohrafiia / za zah. red. Levitasa F. L.; za nauk. red. Aleksandrovoi O. S., Salaty O. O.* Kyiv: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka. S. 48–57. [in Ukrainian].
 22. Shepetiak, O. (2013). *Suspilna doktryna u tvorchosti kyivskykh mytropolytiv domonholskoi doby [Social doctrine in the works of Kyiv metropolitans of the pre-mongol era]*. *Relihiia ta Sotsium*, 3–4 (11–12), 165–172 [in Ukrainian].
 23. Yakymovych, B. Z. (Upor.). (1992). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.) [History of the Ukrainian army (from princely times to the 20s of the 20th century)]*. Lviv: Svit. 712 s. [in Ukrainian].